

Kwartalnik
1989

Białystok
1(13)

BIAŁOSTOCCZYŻNA

BIAŁOSTOCKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE

PL ISSN 0860-4096

58/89
1(13)

KRZYSZTOF FILIPOW, Herby białostockie . . . 1

WŁODZIMIERZ JARMOLIK, Prawa miejskie
Suraza za Jagiellonów 6

JOANNA TOMALSKA, Artyści na dworze het-
mana Branickiego 8

TADEUSZ DZIEKOŃSKI, Gen. Kazimierz Dzie-
koński (1779?—1849) 12

EWA BOŃCZAK—KUCHARCZYK, JÓZEF
MAROSZEK, Ogrody Białostoczczyzny.
Pietkowo 16

DOROTA MICHALUK, Powstanie styczniowe
w świetle akt metrykalnych parafii rzymsko-
-katolickiej w Bielsku Podlaskim 19

PIOTR BAJKO, Rys historyczny parafii prawo-
sławnej w Białowieży 21

JAN JERZY MILEWSKI, Białostoczczyzna
— początki niepodległości 24

ZBIGNIEW ROMANIUK, Brańsk w listopadzie
1918 r. 27

ADAM DOBRŃSKI, Scalanie gruntów w
Czarnej Wsi 29

JANUSZ FIGURA, ZDZISŁAW GWOZDEK,
Wywiad VII Okręgu Armii Krajowej 31

SŁAWOMIR HALICKI, Park Krajobrazowy Pu-
szczy Knyszyńskiej. Cel ochrony i funkcje . . . 35

HENRYK SASINOWSKI, Infrastruktura a per-
spektywy wsi 38

LESZEK POSTOŁOWICZ, Jakub Antoniuk
(1911—1988) 41

KRONIKA ŻYCIA NAUKOWEGO, RECENZJE 42

~~99993~~

Ewa Bończak-Kucharczyk, Józef Maroszek

Ogrody Białostockizny. Pietkowo

Park w Pietkowie (gm. Poświętne), będący jednym z najciekawszych zabytków sztuki ogrodowej w województwie białostockim, stanowi przykład nawarstwiania się stylów. Jego historia sięga XV wieku i od tego czasu kolejne pokolenia starały się nadać siedzibie dworskiej estetyczną oprawę. Każda z epok przynosiła kolejną przebudowę i rozbudowę ogrodów pietkowskich, zgodnie z duchem swoich czasów. Najpełniejszy okres rozwoju Pietkowa przypadł na wiek XIX. Powstał wtedy rozległy park odznaczający się doskonałością krajobrazowej kompozycji. Ta krajobrazowa forma dominuje w Pietkowie do dzisiaj, ale można również odnaleźć ślady znacznie starszych układów przestrzennych. Wydatnie dziś

okrojony, zdewastowany i nieużytkowany park zachował jeszcze wiele dawnych walorów. Jest jednak obiektem zapomnianym i mało znanym, a kompletne opuszczenie skazuje go na powolną śmierć. Piękno parku, jego znaczenie historyczne i wartości przyrodnicze powodują, że warto o niego walczyć. Zanim to nastąpi, należy go przypomnieć.

Siedzibę dworską w Pietkowie usytuowaną na niewysokim wzgórzu, z trzech stron otoczonym ciekami wodnymi — zakolem rzeki Lizy i wpadającym do niej bezimiennym strumieniem. W XV w. powstała tu siedziba Pietkowskich — centrum średniozamożnych dóbr szlacheckich. Z dworem sąsiadowały staw i młyn na Lizie, wzmiankowane w 1580 r. w

1522 r. w sąsiedztwie wsi Pietkowa, usytuowanej na przeciwległym wzgórzu za rzeką przy gościńcu suraskim, Mikołaj i Baltazar (zm. przed 1564 r.) Pietkowsky zbudowali kościół. Droga łącząca kościół i biegnący obok niego gościniec z dworem stała się główną osią kompozycji założenia.

Po 1522 r. jedynym właścicielem dóbr został Mikołaj Pietkowski, ożeniony z Anną z Grajewa, siostrą Marcina i Stanisława Grajewskich, dworzan Zygmunta Augusta. Anna w 1564 lub 1565 r. powtórnie wyszła za mąż za posesora sąsiednich starostw — brańskiego i suraskiego — Krzysztofa Oleźdzkiego, również dworzanina królewskiego. Pomiędzy 1565 a 1572 r. nastąpić musiała przebudowa siedziby dworskiej na wzór innych renesansowych podlaskich rezydencji średniozamożnej szlachty związanej z dworem królewskim (Białegostoku, Strabli, Buzun, Niewodnicy, Kożan i innych).

Po śmierci trzeciego z kolei męża Anny z Grajewa — Jakuba Łosia stolnika ciechanowskiego (wzm. 1580 i 1581) Pietkowo przyszło na własność Brzozowskich. Należało m.in. do Krzysztofa Brzozowskiego (wzm. 1635 r.), wdowy po Krzysztofie — Krystyny z Kurzenickich (wzm. 1638 r.), wdowy po innym Brzozowskim — pani Koryckiej (wzm. 1676 r.) do Michała Brzozowskiego (wzm. 1689 i 1689 r.). Ta średniozamożna rodzina władała dobrami jeszcze w 1741 r. W ręce znanej na Podlasiu i dość bogatej rodziny Kurzyńskich Pietkowo miało przejść od Joanny Niemierzanki córki Stanisława Niemiry chorążego mielnickiego, zamężnej za Walentym Kuczyńskim. Ambicje tego rodu zmierzały do podniesienia rangi centrum dóbr, czego wyrazem było dążenie do przekształcenia Pietkowa w miasteczko oraz przebudowa siedziby dworskiej (w tym wzniesienie murowanego, klasycystycznego pałacu i towarzyszącej mu oficyny) oraz wprowadzenie barokowych kompozycji przestrzennych, obejmujących także tereny położone poza ogrodami. W 1762 r. Leon Kuczyński wznosił nowy, barokowy kościół (poświęcony w 1784 r.), elewacją główną zwrócony w stronę alei dojazdowej do pałacu. Z tego samego okresu pochodzi ukształtowanie trójkątnego rynku przy kościele — miejsca śródogowych targów. Miało to być centrum przyszłego miasteczka, a na targi w Pietkowie królewski przywilej uzyskał w 1788 r. Dominik Kuczyński.

W odległości ok. 1 km od kościoła i tyleż od pałacu, na innym wzgórzu, przy skrzyżowaniu dróg: z Wilkowa do Pietkowa oraz z Wólki Pietkowskiej do Poświętnego ustawiono wysoką, murowaną kapliczkę w formie latarni zmarłych. Do skrzyżowania poprowadzono inne drogi — z pałacu do Zwierzyńca (w lesie) oraz z folwarku Łukawica do folwarku Turek. Zbiegające się drogi obsadzono drzewami. Promieniste, ośmioramiennie skrzyżowanie traktów drożnych, znane i z innych obiektów (w tym z Jeżewa i Łukawicy — należących do Kuczyńskich), było naśladownic-

twem układów spotykanych w majątnościach magnackich, m.in. w Siemiatyczach, Białymstoku, Bokach, czy królewskich Krynkach. Prace tu znacznie podnosiły splendor pietkowskiej siedziby Kuczyńskich. Podobnie zadbano o nowe nasadzenia w ogrodach pałacowych, przy drogach i ciągach komunikacyjnych.

W 1798 r. Pietkowo zakupił od Dominika Kuczyńskiego Michał Hieronim Starzeński ze Strabli, ożeniony z Barbarą z Kuczyńskich. Po śmierci Michała Hieronima Starzeńskiego w 1823 r. doszło do podziału dóbr pomiędzy jego synów. Józef otrzymał Pietkowo, a Maciej Ignacy Strablę. Zapoczątkowało to podział rodu Starzeńskich na dwie odrębne gałęzie: pietkowską i strabelską. Józef Starzeński (żona ty wpieryw z Teofilą Morawską, a powtórnie z Karoliną Benkinówną 1° voto Szczepanowską) zmarł w 1830 r. jako więzień stanu pozostawiając kilkoro dzieci: Michała — dziedzica Nowodworów pod Ciechanowcem, Henryka — właściciela Klukowa, Kazimierza — posesora Pietkowa i Łukawicy oraz Zofię zamężną za Adamem Ronikiem.

W 1 poł. XIX w. za rządów Starzeńskich Pietkowo przeszło szereg przeobrażeń. W 1815 r. kompozycja i cała majątność pietkowska zostały rozdzielone granicą państwową między Królestwem Polskim a Imperium Rosyjskim. Granica biegła rzeką Liżą. Pałac i ogrody znalazły się w Rosji, a wieś Pietkowo kościół i rynek oraz promienisty zbieg dróg, a także znakomita większość gruntów dworskich w Kongresówce. Dla tych ostatnich założono nowy folwark w sąsiedztwie zbiegu promienistych dróg. Folwark ten został w 2 poł. XIX w. przekomponowany i nazwany Gabrysinem, na cześć córki Kazimierza Starzeńskiego — Anny Gabrieli, żony hr Komara. Gospodarstwo dworskie w Gabrysinie, widokowo związane z pałacem, wchodziło odtąd, jako kompozycja satelitarna, w skład klasycystycznego układu przestrzennego Pietkowa. Jednocześnie wskutek przejęcia funkcji gospodarczych folwark poszerzał możliwości rozbudowy i krajobrazowej przebudowy ogrodu pałacowego. Nowa kompozycja ozdobnych ogrodów pietkowskich objęła rozległy teren i wchłonęła stare, regularne wnętrza ogrodowe których część przekomponowano, a część pozostawiono bez zmian, otaczając jedynie nowymi nasadzeniami. Pozostawiono dwie proste drogi dojazdowe — drogę do kościoła do Strabli oraz drogę do młyna, które przecinały teren parku.

Centralnym punktem kompozycji był pałac, przy którym zbierały się drogi-aleje: ze wsi Pietkowa, Strabli, Gabrycina i osady młynskiej oraz droga do lasu i stawów. Od północnego-zachodu przed pałacem urządzony był podjazd, otoczony nasadzeniami drzew i krzewów ozdobnych. Po przeciwnej stronie pałacu zorganizowano duże trawiaste wnętrza, otoczone różnogatunkową roślinnością. Rosły tam m.in. egzotyczne drzewa oraz modrzewie europejskie, lipy, klony, jesiony i graby. We wnętr-

trzu posadzono też kępy kwiatów. Widok z pałacu poprzez wnętrze prowadził na duży staw na Lizie i kwadratową, usypaną na stawie wyspę. W sąsiedztwie pałacu i głównego wnętrza parkowego oraz na północ od drogi z Gabrycina i osady młyńskiej rozciągały się dalsze części krajobrazowego parku, z krętymi drogami spacerowymi oraz nasadzeniami lip, klonów kasztanowców, świerków, jesionów, grabów, brzoź, sosen, topól i innych drzew oraz krzewów ozdobnych. Tworzyły one klomby, grupy i większe masywy otaczające kilka mniejszych wnętrz oraz jedno z dużych, przeznaczonych wewnątrz starego ogrodu. Na skraju parku nad Młynówką — odnogą Lizy urządzono „łazienkę”, ogród kwiatowy i alpinarium. Stąd na kępę w widłach Młynówki i Lizy wiódł drewniany mostek. Na kępie posadzono różnorodne kwiaty. W sąsiedztwie Młynówki i „łazienki” wzniesiono murowane budynki dwóch oranżerii i dom ogrodnika, a pomiędzy nimi, pod zadaszeniem, urządzono ananasarnię. Od głównej alei dojazdowej do domu ogrodnika poprowadzono aleję grabową, oddzielającą sad od ogrodu warzywnego. Na wzgórku pomiędzy oranżeriami, a łazienką stała w parku altana otoczona lipami i klonami. Elementami kompozycji krajobrazowej były młyn wodny, dom młynarza i mostki na Lizie.

Dawna część gospodarza znajdująca się w sąsiedztwie podjazdu przed pałacem została zredukowana. Pozostawiono tam tylko stajnię i wozownię. Po 1864 r. dodano do układu dwie osady fernali — jedną w sąsiedztwie dawnej części gospodarczej, a drugą za osadą młyńską, gdzie wzniesiono też gorzelnię. Budynek ten ustawiono na osi drogi do Gabrycina, jednej z dróg układu promienistego. Zamknął on dawny widok na kapliczkę w Garysinie z mostku przy młynie. Poza Gabrysinem w 2 poł. XIX w. założono jeszcze 2 satelitarne folwarki: Marynki i Józefin.

Położenie przygraniczne komplikowało komunikację w dobrach, toteż uruchomiono nową drogę wiodącą do Wólki Pietkowskiej prawym brzegiem Lizy. Aleja przy tej drodze stała się odciążeniem kompozycji parku. Trakt ze Strabli w 1 poł. XIX w. pełnił funkcję dojazdu od głównej siedziby Starzeńskich. Drogę tę, w obrębie założenia wysadzono kasztanowcami, a dalej, aż do lasu — topolami czarnymi. Nabrała też znaczenia droga przecinająca dziedziniec gospodarczy, biegnąca prawym, bagnistym brzegiem Lizy wzdłuż ówczesnej granicy państwowej do Suraza.

W 2 poł. XIX w. powstał na wschód od założenia wielki kompleks stawów obejmujący 173 ha. Każdy z nich otrzymał nazwę od imienia członków rodziny Starzeńskich: Jerzy, Michał, Elżbieta, Wiktorzyn, Henryk, Dominik, Witold, Józef, Gabriela I, Gabriela II, Zofia, Kazimierz, Maria I i Maria II. Inne stawy nie nosiły imion, te użytkowano jako narybkowe i tarliska. W 2 poł. XIX w. powstał na wschód od założenia wielki kompleks stawów obejmujący 173 ha. Każdy z nich otrzymał nazwę od imienia członków rodziny Starzeńskich: Jerzy, Michał, Elżbieta, Wiktorzyn, Henryk, Dominik, Witold, Józef, Gabriela I, Gabriela II, Zofia, Kazimierz, Maria I i Maria II. Inne stawy nie nosiły imion, te użytkowano jako narybkowe i tarliska. W 2 poł. XIX w. powstał na wschód od założenia wielki kompleks stawów obejmujący 173 ha. Każdy z nich otrzymał nazwę od imienia członków rodziny Starzeńskich: Jerzy, Michał, Elżbieta, Wiktorzyn, Henryk, Dominik, Witold, Józef, Gabriela I, Gabriela II, Zofia, Kazimierz, Maria I i Maria II. Inne stawy nie nosiły imion, te użytkowano jako narybkowe i tarliska.

Jeszcze za życia Kazimierza Starzeńskiego (ur. 1816, zm. 1899), ożenionego w 1842 r. z Zofią h. Ożarowską, majątność została podzielona pomiędzy 2 córki: Marię (niezamężną), która otrzymała część z Marynkami i Annę Gabrielię, żonę Józefa Komara, której przypadła m.in. siedziba pietkowska. Po Annie Gabrieli właścicielką została Elżbieta z Komarów Krasicka (ur. 1874, zm. 1943), która zarządzała Pietkowem wspólnie z synem Witoldem (ur. 1902, zm. 1982). Aż do 1939 r. założenie pałacowo-ogrodowe było starannie pielęgnowane i stale przyozdabiane coraz to nowymi nasadzeniami, podtrzymującymi krajobrazowy charakter kompozycji. Posadzono tu m.in. kilka rzadkich gatunków i odmian drzew.

Po spaleniu w latach 30-tych XX w. barokowego, drewnianego kościoła wzniesiono obok starego cmentarza kościelnego nowy, murowany, modernistyczny kościół, nawiązujący do form barokowych, zwrócony wieżą do rynku i założenia. Utrzymano w ten sposób dawną więź kompozycyjną i widokową pomiędzy kościołem a pałacem. W okresie międzywojennym rozbudowie uległa również gorzelnia.

Dewastację obiektu rozpoczęło wkroczenie wojsk radzieckich w 1939 r., ale największych zniszczeń dokonano po 1944 r. W latach 50-tych rozebrano pałac, oficynę, 4 czworaki, łazienkę i młyn, zrujnowano oranżerię i dom ogrodnika, zlikwidowano ananasarnię, rozebrano murowane ogrodzenie, za to ponownie rozbudowano gorzelnię. Po parcelacji części parku zajęły zagrody chłopskie, a pozostałe części do dziś nie mają użytkownika. Mimo ubytków drzewostanu, ogólnego zaniedbania i zarastania terenów nadrzecznych olsem — park pietkowski jest dziś jednym z cenniejszych zabytków województwa białostockiego. Stanowi przykład wysokich umiejętności kształtowania krajobrazu. Zachował układ wnętrza, część dróg, staw, kompozycję alei i różnogatunkowych grup. Rośnie na tym terenie wiele drzew starych i kilka drzew rzadkich. Zachował też część kompozycji widokowych, atrakcyjnych zwłaszcza w obrębie głównego wnętrza przypałacowego, sąsiadującego z dużym stawem.

Roślinność parku składa się z 51 gatunków i odmian drzew oraz krzewów (w tym rzadkich: lipa amerykańska, buk zwyczajny, buk zwyczajny odmiany czerwonolistnej, iglicznica trójcierniowa, skrzydłoorzech kanadyjski). Większość drzew starych pochodzi z końca XIX i 1 poł. XX w., ale spotyka się okazy posadzone w 1 poł. XIX stulecia, a nawet w wieku XVIII. Do drzew najstarszych należą 3 okazale modrzewie, 3 klony pospolite, 3 lipy drobnolistne, dąb szypułkowy, topole czarne i topola biała rosnąca w centralnej części parku lub alejach dojazdowych. Dość liczną grupę stanowią też sadzone ok. poł. XIX w. kasztanowce klony, jesiony, topole lipy. Dodatkowym walorem obiektu są zachowane stare budynki: stajnia, dom ogrodnika, ruiny oranżerii, gorzelnia, dom gorzelnianego, magazyn przy gorzelnii oraz 3 czworaki.